

DE RIDDER VAN WIJK
Een tinnen ruiterfiguurtje van omstreeks
1300

Herbert Sarfatij

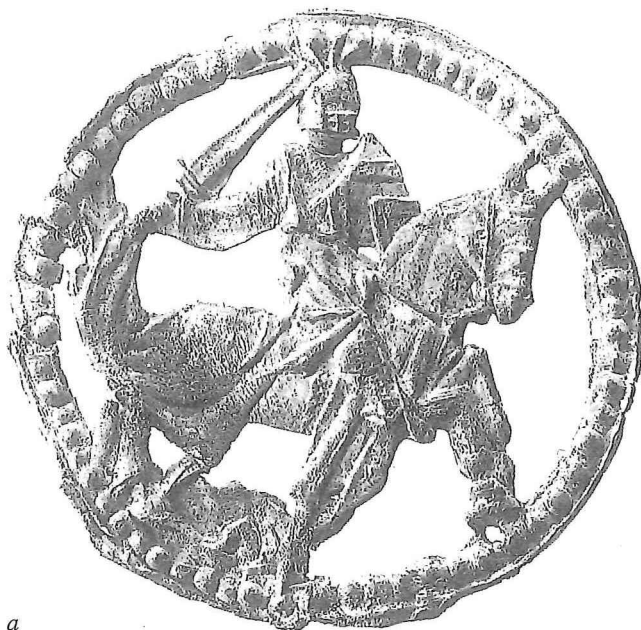
Een ridder te paard

Bij de opgravingen van het vroeg-middeleeuwse handelscentrum Dorestad te Wijk bij Duurstede (prov. Utrecht)¹ zijn, welhaast vanzelfsprekend, ook tal van vondsten uit andere perioden tevoorschijn gekomen. Een van de merkwaardigste was wel een rond lood-tinnen 'insigne' van later tijd met de voorstelling van een ridder te paard. De vondst werd in 1967, dat is bij de start van de moderne langdurige opgravingen, gedaan.² Sedertdien is in de vele jaren van archeologisch graafwerk die volgden niets vergelijkbaars op deze vindplaats te voorschijn gekomen. Gegevens van elders die het voorwerp in een ruimer kader zouden kunnen plaatsen waren er destijds nauwelijks. Ook op dit punt is er sindsdien niet veel bij gekomen. Zo bleef de vondst een unicum, raadselachtig en intrigerend.

De voorstelling (afb. 1a) geeft, zoals gezegd, een ruiter te zien die in draf naar rechts gaat en gevat is in een cirkelvormige parelrand (diameter 53 mm).

Het opgetuigde paard is overdekt met een wapenkleeft dat in de vaart opwaait. In het zadel zit een geharnaste en gespoorde ridder die in de rechterhand een zwaard geheven houdt en met de linkerzowel de leidsels van het paard als een schild voor de borst vastheeft. Het schild vertoont een wapen dat het beste omschreven kan worden als gekeperd in vijf delen. Tussen voor- en achterbenen van het paard bevindt zich een stukje 'opvulling' dat aan een golvend oppervlak doet denken: het terrein waarover gereden wordt? Het voorwerp is uit metaal, een lood-tin legering, gegoten en in à jour-techniek uitgevoerd. Door het gieten in een platte vorm is een nagenoeg vlakke achterzijde tot stand gekomen (afb. 1b). Lichte metaalribbels hierop die van het centrale deel over de verbindende stukken naar de cirkelrand lopen geven de kanaaltjes uit de gietmal weer. Aan de achterzijde is duidelijker dan aan de voorzijde te zien dat zich binnen langs de parelrand drie bevestigingsgaten bevinden: een tussen de oren van het paard, een in de opgeheven staart en een onder de voorhoeven.

Aan de beschrijving moet toegevoegd worden dat deze niet gebaseerd is op autopsie. Zij is ontleend aan enkele fotoafbeeldingen en een afgietsel. Het stuk zelf is namelijk niet meer voorhanden.³ Nadat het in 1967 opgegraven was, is het ter conservering in het restauratielaboratorium van de ROB behandeld. Wat er precies mee gedaan is, valt niet meer

a

b

1. Ruiterfiguurtje uit Wijk bij Duurstede (prov. Utrecht); lood-tin legering; diameter 53 mm. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, vondstnummer WbD 810; (a) voorzijde, (b) keerzijde (foto ROB).

in: *Gevonden voorwerpen, opstellen* -- voor H.J.E. van Bemmigen

*Algemeen info over dit boek, zie Kieken Druygea., *Gevonden voorwerpen* | Lost and found*

na te gaan; uit de voorhanden zijnde documentatie van het laboratorium valt echter op te maken dat de conserverende maatregelen niet ingrijpend geweest zijn. Van de beeldzijde van het stuk werd tegelijkertijd een afgietsel in kunststof gemaakt. Na de conservering is het voorwerp, met een verzameling andere vondsten uit de opgraving en van vindplaatsen elders uit de stad, een tijd lang tentoongesteld geweest in het (oude) Raadhuis van Wijk bij Duurstede. Dan loopt het spoor dood. Op een onbekend tijdstip is het voorwerp uit deze collectie verdwenen en sindsdien is de verblijfplaats onbekend. Het voorwerp kwam als archeologische vondst niet alleen uit een latere context - waarover aanstonds meer - maar ook door de voorstelling was het stuk meteen in een latere tijd dan Dorestad te plaatsen.

In welke tijd te plaatsen?

Het stuk dateert, blijkens zijn opbouw en stijl van uitvoering, uit de Late Middeleeuwen. Deze tamelijk grove datering kan echter via verschillende wegen aanzienlijk gepreciseerd worden. In eerste instantie gaan we terug naar de opgraving waar de vondstomstandigheden een goed aanknopingspunt bieden. De vondst is gedaan in relatie tot een aantal huisplaatsen met laatmiddeleeuwse bewoning bij het onderzoek op de Heul.⁴ Hij is afkomstig uit een sloot die een rechthoekig terrein omringde waarop in de twaalfde eeuw een woning stond. De vulling van de sloot is echter jonger en wordt in de tweede helft van de dertiende eeuw gedateerd. In hoeverre de vulling bij de oude bewoning aansloot, dan wel samenhangt met een belendende huisplaats uit de late dertiende of vroege veertiende eeuw, pal ten noorden ook door een sloot omgeven, valt niet met zekerheid te zeggen. Er waren meer bijzondere vondsten in de slootvulling. Tot de opmerkelijkste behoren een dolk en een deel van een ruiterspoor. Beide zijn tot dezelfde tijd te rekenen, tweede helft dertiende eeuw. Zoals de onderzoeker van deze vindplaats opmerkt,⁵ zou een dergelijke concentratie van vondsten die met een adellijke levenswijze lijken samen te hangen een indicatie kunnen zijn voor de aard van de bewoning op de laatst genoemde huisplaats.

Een volgend dateringscriterium is te ontleen aan de uiterlijke vorm. Een van de opvallendste kenmerken van dit ronde 'insigne' is dat het grote gelijkens vertoont met een zegelafdruk, zowel in

uitbeelding als in afmeting. Het voorwerp doet in zijn beeldopbouw en uitmontering sterk denken aan de zegels die bij riddermatige heren en vorsten in de Late Middeleeuwen in gebruik waren. Wat onze voorstelling natuurlijk daarvan onderscheidt, is het ontbreken van een randschrift. In plaats daarvan is een parelrand aangebracht. Dit laatste versieringselement nu maakt dat de decoratieve opbouw eerder aan een insigne of aan een munt doet denken.

Nu zijn er meer incongruenties zowel op het gebied van de sphragistiek als op dat van de numismatiek. Door de toegepaste *à jour*-techniek verschilt het stuk fundamenteel van een zegel of een munt. Deze zijn immers uitgevoerd in 'hoogreliëf op vlakke plaat' als gevolg van het gebruik van stempels. De toepassing van *à jour*-techniek gekoppeld aan het gieten van metaal bij de vervaardiging lijkt het voorwerp daarom eerder deel uit te laten maken van de grote en gevarieerde groep van insignes die bekend zijn uit de Late Middeleeuwen. Ook de aard van het materiaal, een lood-tin legering, en de ruwe, of liever gezegd bijna ontbrekende afwerking na het gieten doen aan de massaproductie van insignes denken. Veel insignes onderscheiden zich met name hierdoor van de doorgaans scherp afgedrukte munten en zegels in hard metaal of was die afkomstig zijn van fijn geciseleerde stempels. Het is de combinatie van een gegoten ridderfiguur binnen een parelrand die van het voorwerp een soort zegel en insigne ineen lijkt te maken. De vergelijking met een zegel biedt tevens de mogelijkheid de datering verder aan te scherpen. Het ridderzegel kent al vroeg, dat is vanaf de twaalfde eeuw wanneer de eerste verschijnen, een relatief sterke mate van standaardisering. Zowel de opbouw van het geheel als de samenstellende onderdelen maken in de loop van de tijd een vormontwikkeling door die op zichzelf ook weer gestandaardiseerd lijkt. In het klassieke overzichtswerk van G. Demay⁶ is dit goed te volgen. Daardoor is het mogelijk met behulp van de totale compositie gecombineerd met de afzonderlijke beeldelementen een zegelafbeelding vrij nauwkeurig te dateren. Wat de uitbeelding van de ruitersfiguur op het stuk uit Wijk bij Duurstede betreft komt de opbouw geheel overeen met de traditionele zegelvoorstelling vanaf de tweede helft van de dertiende tot in het begin van de veertiende eeuw. Wanneer we vervolgens de beeldelementen afzonderlijk analyseren, is de datering binnen deze periode verder te verfijnen.

De ruiter draagt het gebruikelijke pantserhemd (maliënkolder) met beenbekleding, maar schouderstukken ontbreken. Het hemd wordt overdekt door een stoffen overkleed dat tot op het bovenbeen valt; van daar af waait het in een voor de tijd karakteristieke beweging naar achteren. Op het hoofd heeft hij een helm van een model dat naar boven toe eivormig is, op de top bekroond met een wijd uitstaande pluim. Het zwaard is van een lang model en vertoont, ondanks de ruwe omtrek die het door het metaalgieten gekregen heeft, een in wezen slanke vorm. De pareerstang van het zwaard is van het rechte type en de pommel is een bolvormige knop. Het in maliën gevatte been van de ruiter rust in een eenvoudige stijgbeugel en draagt een spoor dat met een tamelijk rechte punt - eventueel conisch te noemen, al is het verschil niet echt duidelijk te zien - naar achteren steekt. Het schild heeft een driehoekige vorm met scherpe hoeken; de zijkanten zijn convex, de bovenlijn is concaaf. De ruiter zit in een zadel dat aan de achterzijde met twee geprononceerde vleugels omhoogsteekt en met een eenvoudige rechte band om de buik van het paard is vastgezet. Ook de overige onderdelen van de 'bekleding' van het paard passen in het van zegels bekende traditionele patroon. Zo vertoont het bit aan de uiteinden twee stangen naar achteren waaraan de leidsels bevestigd zijn. Tussen de stangen bevindt zich gewoonlijk een verbinding die op deze voorstelling echter niet te zien is. Als gevolg daarvan is de wijze van bevestiging - aan de verbinding of rechtstreeks aan de stangen - niet goed vast te stellen; een lichte verdikking ter plaatse doet aan de laatste constructie denken. Het paardenlijf is vanaf de hals tot over de staart door een lang afhankelijk, tweedelig schabrak - de beide delen worden door het zadel gescheiden - overdekt. Het schabrak is van een flexibel materiaal (stof of leder) dat in de vaart, net als bij het overkleed van de berijder, naar achteren toe opwaait. Op grond van de elementen, zoals die hierboven beschreven zijn, kan de datering aangescherpt worden. De kleding van de ridder, de vorm van helm, zwaard, schild en ruiterspoor, alsmede de aankleding van het paard met de onderdelen zadel, bit en schabrak, plaatsen het stuk sigillografisch aan het eind van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw.⁷ Binnen de grote groep van zegels uit deze periode kunnen we nog wel wat verder komen. Daartoe kijken we gericht naar het gebied waarin onze voorstelling op grond van de vind-

plaats thuis zou kunnen horen: de Nederlanden. De zegels verzameld in het *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* laten vele voorbeelden van vergelijkbare ridderzegels zien. De formaten lopen nogal uiteen, maar zegels met een diameter van 5 cm of meer komen geregeld voor. Zij behoren tot de forsere exemplaren die veelal, zij het niet uitsluitend, door de landsheren en de grote heren van aanzien gevoerd werden. De rijrichting van de ruiter naar rechts blijkt sterk te overheersen. Wanneer men naast de vergelijking van de elementen afzonderlijk ook het algemene karakter van de voorstelling en de wijze waarop deze uitgevoerd werd - zo men wil 'het handschrift van de tijd' - erbij betreft⁸ dan valt op dat voor ons stuk de jaren negentig van de dertiende eeuw en met name de tweede helft daarvan als periode van ontstaan het meest in aanmerking komen.⁹ Tot zover betreffende de directe vergelijking met zegels. Wat bij een zegelvoorstelling ontbreekt is, naast de afwezigheid van een paretrand, ook de invulling van de vlakke achtergrond met iets beeldends. Juist op dit punt wijkt onze voorstelling af van een zegelvoorstelling en gaat zij meer in de richting van de traditie der insignes. Ridderinsignes zijn er vele. In alle grote verzamelingen die gepubliceerd zijn komen zij geregeld voor.¹⁰ De karakteristiek van de gewapende ruiter op de wijze zoals die op zegels weergegeven is, komt daarbij het meest voor. Veel verder dan deze algemene constatering kan de vergelijking echter niet gaan. De gangbare uitbeelding is in veel gevallen vaak niet meer dan een reminiscentie aan de ridderfiguur. Deze verwordt tot een oerfiguur, een archetype. Eer dan dat naar accurate uitbeelding gestreefd is, lijkt er daarbij sprake zijn van een meer of minder vage ontlening. Het onderscheid tussen ridderinsignes in het algemeen en ons zo heldere en duidelijke stuk uit Wijk bij Duurstede is daarmee frappant te noemen. Daardoor kan ons stuk tevens als een unicum beschouwd worden. Uit wat tot nu toe naar voren gebracht is, zou men kunnen afleiden dat het stuk wellicht een aparte status gehad heeft: enerzijds door zijn uitbeelding als een goed herkenbaar ridderzegel en daarnaast door zijn uitvoering meer als een insigne. Men kan zich vervolgens afvragen of deze dubbele betekenis misschien ook zo bedoeld was en door de maker bewust is nagestreefd. Met andere woorden, dat enerzijds de uitbeelding voldoende herkenbaar moest zijn om identificatie bij het gebruik mogelijk

te maken, terwijl daarnaast een zodanige technische uitvoering gewenst was dat het stuk bij een bepaald, beoogd gebruik toepasbaar was. In de volgende paragrafen willen wij ons met beide aspecten iets nader bezighouden.

Gekeperd in vijf delen

Wanneer men aan identificatie denkt, is het element dat zich op het stuk bij voorkeur daarvoor aandient het blazoen op het schild. De weergave met twee verhoogde kepers op een vlak veld is pregnant en duidelijk. Wanneer men het veld in de opbouw van het wapen als geheel opneemt - zoals wel gebruikelijk is in de heraldiek - ontstaan er tussen de kepers banen die meegeteld moeten worden. Daarom is al eerder gesproken van een gekeperd wapen in vijf delen. De bovenste keper is aan de top afgesneden. Aangezien het schild aan de onderzijde door de nek van het paard afgedekt wordt, is niet na te gaan of eventueel in de benedenpunt nog een - uiterst kleine - derde keper gedacht moet worden. Wanneer een wapen als dit zo duidelijk afgebeeld wordt, ligt de vraag voor de hand of dat ook de bedoeling kan zijn geweest. Met andere woorden, of hier een bestaand wapen is weergegeven en zo ja, welk geslacht hiermee dan zou zijn aangeduid.¹¹ Nu is vanzelfsprekend het gebruik van kepers in de heraldiek sterk verbreid, waardoor een toepassing als 'algemeen heraldisch symbool' zeker niet uitgesloten moet worden geacht. Om een verantwoorde keuze te maken, willen wij enkele mogelijkheden onderzoeken. Een op het eerste gezicht tamelijk voor de hand liggende mogelijkheid lijkt te zijn het oude wapen der Avesnes, het zogenaamde *Hanonia vetus*. In dit wapen kon het aantal kepers van een tot drie variëren; twee was echter het meest voorkomend gemiddelde.¹² Het definitief doordringen, juist in de periode van onze ruiter, van de Avesnes in de politiek van het graafschap Holland (1299) en het bisdom Utrecht (1301) lijkt dit familiewapen tot een gereede kandidaat te maken. Er doet zich echter de moeilijkheid voor dat in die jaren het wapen van de graven van Henegouwen al sinds meer dan een halve eeuw overgegaan was op een klimmende leeuw.¹³

Gekeperde wapens die rond het jaar 1300 in gebruik waren zijn op verschillende meer of minder ver van Wijk bij Duurstede af gelegen plekken te

vinden. Een gekeperd wapen dat erg veel op het onze lijkt was dat van de graven van Hanau.¹⁴ Van enige relatie tussen Wijk en dit verafgelegen graafschap aan de Main, oostelijk van Frankfurt, is overigens niets bekend. In de Nederlanden hebben verschillende heren vergelijkbare wapens gevoerd. Twee of drie kepers, soms ook in afwisseling, vindt men bij geslachten als Van Eversdyck en Van Doortooge in Holland of Van Haerst / Van Haersolte en Van Honlo in het Oversticht. Dichter bij onze vindplaats komt het geslacht Scrodeken / Scroedekijn dat sedert het eerste kwart van de veertiende eeuw in de stad Utrecht te traceren is.¹⁵

Een apart geval vormt een familie genaamd Van Wijk die te Wijk bij Duurstede zelf gevestigd was. Leden van deze familie worden als ministerialen van de Utrechtse bisschop voor het eerst genoemd rond het midden van de dertiende eeuw. Zij spelen een rol bij de ontginning van de regio.¹⁶ Ook later blijken de Van Wijks plaatselijk en in het gebied westelijk van Wijk bij Duurstede een belangrijke familie te zijn. Zo maken enkelen in 1302 deel uit van het college van schepenen van de stad. Zij bezitten goederen die ten westen van de Kromme Rijn en aan de overzijde in de Melkwijk richting Cothen te situeren zijn.¹⁷ Verrassend lijkt de vondst dat bij dit geslacht Van Wijk ook een wapen met twee kepers voorkomt.¹⁸ Voorzichtigheid is echter geboden, aangezien de basis voor deze bewering uiterst wankel blijkt te zijn. Voor zover een wapen van de Van Wijks uit de dertiende eeuw bekend is - dat geldt in ieder geval voor het derde kwart van die eeuw waaruit enkele zegelafdrukken overgeleverd zijn - komen daar geen kepers op voor.¹⁹ Zo lijkt het dan toch niet goed mogelijk het gekeperde wapen van ons 'insigne' te verbinden met een historisch bekend geslacht of een persoon. Vooralsnog zullen de kepers daarom opgevat moeten worden als een algemeen heraldisch symbool dat dient om de riddermatigheid van de afgebeelde ruiter te benadrukken. De vraag die zich vervolgens aandient is of dan de figuur van de ridder wellicht nader te identificeren valt.

Een heilige ridder?

Ridderfiguren op insignes stellen in een aantal gevallen heiligen voor. Het is van belang na te gaan of ons stuk misschien ook tot deze categorie behoort, dan wel zou kunnen behoren. De heiligen

die als ridder in wapenrusting op insignes voorkomen zijn Adrianus (van Geraardsbergen), Guilhem/Guilhem-le-Désert, Joris/Georgius, Martinus (van Tours) en Quirijn/Quirinus (van Neuss).²⁰ Neemt men alle insignes waarop zij afgebeeld worden bij elkaar dan blijken de heilige mannen meestentijds te voet op te treden. Alleen de nummers drie en vier komen ook te paard voor en vertonen dan de ons bekende krijgshaftige houding. In verreweg de meeste gevallen zijn de figuren losstaand, maar een enkele maal is de heilige in een randstructuur gevat. Soms komt hierin een parelrand of een aanduiding daarvan voor. Beeldelementen die maken dat de voorstelling te onderscheiden is hebben in de eerste plaats betrekking op de uitmonstering van de mannenfiguur en de door hem gevoerde wapens. Maar ook het patroon op het wapenschild en meer in het algemeen het karakter van de onder- en/of achtergrond kunnen bepalend zijn.

De genoemde heiligen waren allen van origine militair. Dit moge verklaren waarom zij in praktisch alle gevallen als geharnaste ridders worden afgebeeld. In dit opzicht is er een rechtstreekse overeenkomst met de ridderfiguur in het algemeen op insignes. Wat de heiligen echter doorgaans - maar toch ook weer niet altijd - herkenbaar onderscheidt van hun profane collega's is de nimbus. Voor het overige vormt de krijgslustige houding die door hen aangenomen wordt - dreigend, zwaaiend, stekend, slaand, hakkend - een meer of minder duidelijke verwijzing naar de ultieme heldendaad waarop hun heiligheid berust. De wapens waarmee zij uitgerust zijn sluiten onmiddellijk hierbij aan. Zwaard en lans echter, apart en gecombineerd, steunend op de grond of zovend door de lucht: het zijn ook in deze sfeer de gebruikelijke en herkenbare attributen en bewegingen van de ridder. Wat dit laatste betreft zou onze ridderfiguur in het gezelschap der heiligen zeker niet misstaan.

Van het schild, welk onderdeel van de bewapening zowel in de heilige als in de profane sfeer geregeld voorkomt, verdient het blazoen onze speciale aandacht. Opvallend is namelijk dat het kenmerkende symbool bij de heilige ridders vrijwel zonder uitzondering een kruis is. Op de insignes der profane tegenhangers daarentegen zijn ook tal van andere heraldische figuren te zien. Hiermee zou het mogelijk lijken via het wapenschild 'heilige' van 'profane' insignes te onderscheiden. Maar in

omgekeerde richting gaat deze stelling niet op, aangezien het kruis ook op het wapenschild van wereldse ridders geregeld voorkomt. In dat geval kan het als een normaal heraldisch symbool opgevat worden.

Er is bovendien meestal een extra element op het insigne van een heilige ridder dat het van de profane wereld scheidt. Het is een toegevoegde verwijzing naar de wonderdaad van de held: de draak bij Joris, de mantel en de bedelaar bij Sint Maarten. Bij voorkomen van een van deze elementen is identificatie doorgaans geen probleem meer. De heiligen zijn er bijna altijd mee toegerust.

Vergelijken we nu deze gegevens betreffende insignes van heilige ridders met onze ruiter, dan doen zich naast overeenkomsten opmerkelijke verschillen voor. Scèneopbouw en houding van ruiter en paard mogen vergelijkbaar zijn, de bijkomende elementen maken het onderscheid evident. Zo ontbreekt op ons stuk een nimbus, kent het wapenblazoen geen kruis en is er ook geen verwijzing naar een 'heldendaad'.²¹ Terwijl het opvallende parallellen vertoont met een zegelafdruk, zijn de insignes van heilige ridders daarmee weer niet te vergelijken. En tenslotte is er nog het verschil in datering. De uit Nederland bekende exemplaren dateren alle uit de vijftiende en zestiende eeuw. Geen is er uit zo vroege tijd, laat-dertiende eeuw, als ons stuk uit Wijk bij Duurstede.²²

Een conclusie lijkt voor de hand liggen. De ridder op het Wijkse 'insigne' is geen heilige ridder, dat staat nu wel vast. Maar gezien het verschil in karakter bij vergelijking met de andere bekende insignes kan men zich langzamerhand ook de vraag stellen of er in dit geval eigenlijk wel sprake is van een insigne. In de volgende paragraaf wordt daar nader op ingegaan.

Insigne of applique?

Wanneer het stuk geen insigne is, waartoe zou het dan wel gediend kunnen hebben? Om deze vraag te beantwoorden is een uiterlijk kenmerk van belang waar tot nu toe nog weinig aandacht aan besteed werd. Het betreft de drie bevestigingsgaten binnen langs de parelrand. Gaten voor een bevestiging komen bij insignes regelmatig voor. Zij dienden om het voorwerp op kleding of hoed te naaien, aan een ketting te hangen, of, in mindere mate, om het op een harde ondergrond te kunnen spijkeren.

Vooraf insignes van religieuze aard werden daartoe vaak voorzien van speciaal aangegoten bevestigingsogen buiten of binnen langs de rand. Bij insignes van profane aard overheerste een bevestiging met een op de achterzijde mee aangegoten draagspeld, maar ogen en lussen konden ook hier wel voorkomen. Daarnaast was er het verschijnsel van een perforatie met gaatjes. Dit gebruik was bij beide groepen duidelijk minder frequent. Wanneer het al optrad lijkt het het gevolg te zijn geweest van een secundaire handeling: gaatjes van beperkte omvang die later in het voorwerp werden geslagen. De bevestigingsgaten in ons stuk hebben een ander karakter. Zij zijn met een diameter van 2 mm betrekkelijk fors van omvang. En zij zijn, zoals duidelijk te zien is aan de achterzijde, bij de vervaardiging van het voorwerp primair aangebracht. Aan de voorzijde zijn weliswaar gebruikssporen niet waarneembaar,²³ men mag echter aannemen dat de gaten bedoeld zijn geweest om het voorwerp met nagels op een harde ondergrond te kunnen bevestigen. Het zou daarmee niet zozeer meer als insigne, maar eerder als applique beschouwd moeten worden. Een applique, maar welke betekenis zou er dan aan gehecht kunnen worden? Appliques van deze aard zijn bekend als onderdeel van de bekleding van speciale houten kistjes uit de Middeleeuwen. Zij tonen verwantschap met kistjes in kerken voor relieken, maar onderscheiden zich daarvan door wereldse voorstellingen op de buitenkant. De eerste die er op gewezen heeft dat er van een bepaalde categorie kistjes gesproken kan worden was H. Kohlhaussen. Van hem stamt ook de oorspronkelijk uit de Romantiek stammende benaming van *Minnekästchen* die hij er als soortnaam aan gegeven heeft en die sindsdien in gebruik gebleven is.²⁴ De oudste *Minnekästchen* dateren uit de twaalfde en dertiende eeuw, de jongste zijn van omstreeks 1440. Het zijn langwerpige rechthoekige kistjes met een scharnierend deksel. Zij dienden om gekoesterde kleinodiën in op te bergen en zijn ook in verband te brengen met de huwelijksluiting. De meeste kistjes zijn aan de buitenkant op wand en deksel versierd met uiteenlopende motieven. Vaak zijn het voorstellingen ontleend aan de hoofse liefde. Al of niet hiermee verbonden komen met een zekere regelmaat de ons zo bekende bereden ridderfiguren voor. 'Al of niet hiermee verbonden' betekent dat de ruiter onderdeel kan zijn van een scenische voorstelling, bijvoorbeeld een tournooi of een tweegevecht, maar dat hij ook

geïsoleerd kan zijn weergegeven, bijvoorbeeld gevat binnen een vierkant of een cirkel. In het laatste geval is de gelijkenis met onze voorstelling groot. De technieken waarin de versieringen zijn uitgevoerd lopen uiteen. Beschildering, snij- en stempelwerk, metaalbeslag dat al of niet opengewerkt is, komen apart of in combinatie voor. Als materialen zijn hierbij vooral ivoor, hout en leer in gebruik, in mindere mate ook messing en de bekende legering van lood-tin dat dan zilverkleurig vertind kon zijn of verguld werd.

Over de gebruiksfunctie van de kistjes is de mening in de loop van de tijd geëvolueerd. De min of meer programmatische benaming *Minnekästchen*, die aanvankelijk algemeen en zonder onderscheid voor deze kistjes aanvaard was, is sindsdien genuanceerd. Met name H. Appuhn heeft aannemelijk weten te maken dat een aantal eerder als bewaarplaats van 'waardepapieren' (brieven en oorkonden) gezien moet worden. Hij heeft hieraan de oude benaming *Briefladen* gegeven.²⁵ In samenhang met het gebruik van de kistjes worden daarbij vier groepen onderscheiden. De grootste groep bestaat uit kistjes voor privé gebruik die dienden om kostbaarheden en waardepapieren, zoals bijzondere juwelen, contracten en akten van allerlei aard, binnen de familie te bewaren. Verder zijn er de kistjes ter bewaring van een of meer oorkonden van buitengewone waarde. Deze kistjes vindt men vooral in de stedelijke sfeer, bijvoorbeeld om er het stadsrecht of een bijzonder privilege in te bewaren. Ten derde zijn er de kistjes in kerken die al of niet in combinatie met relieken ook juridische zaken zoals een stichtingsoorkonde kunnen bevatten. En ten slotte zijn er bij tal van belangengroepen dergelijke kistjes te vinden die zij gebruikten om er hun belangrijkste stukken in op te bergen. Er is bij alle groepen een duidelijke relatie in het gebruik met juridische aspecten. Dit bepaalt het onderscheid met de kistjes die eerst en vooral met de hoofse liefde in verbinding gebracht zijn. De functie van de *Briefladen* wordt, zo heeft Appuhn ook aangegeven, soms weerspiegeld in de uitmontering. Het betekent dat er elementen van versiering kunnen zijn die op de inhoud betrekking hebben. Het duidelijkst lijkt dit tot uiting te komen in het voorkomen van wapenschilden om een rechthebbende aan te duiden. Soms is het verband evident, zoals met name blijkt in groep twee. Maar men moet oppassen, want het komt net zo goed voor dat gebruik gemaakt wordt van het breedste

2a. Bokaal met relieken van Karel de Grote; verguld zilver; begin veertiende eeuw. Op het deksel ronde ruiterapplies. Domschat van Halberstadt, inv.nr. 68 (foto Landesamt für Denkmalpflege Sachsen-Anhalt, Deutschland, R. Ulbrich).

2b. Detail van 2a (foto Fritz 1982, afb. 179).

scala van de heraldiek dat men zich denken kan, inclusief gefantaseerde wapens van al dan niet bestaan hebbende helden uit een meer of minder ver verleden. Het blijkt dat dat nogal eens het geval is bij de kistjes uit de eerste groep.

Wat de techniek van versiering betreft lijkt snijwerk in hout - misschien als opvolger van ivoor - aan de basis te liggen. De vroegste exemplaren zijn ervan voorzien. Later komen gestempeld leer en gegoten metaalbeslag erbij. Geeft het fijne houtsnijwerk, doordat het verguld wordt, aan het voorwerp al een buitengewoon kostbaar aanzien, dit krijgt door de toepassing van verguld tin een dimensie erbij. Dit laatste wordt regelrecht vergeleken met goudsmeedkunst en het vermoeden

3. Verzilverd houten kistje met ornamenten van verguld tin; veertiende eeuw. Kerkschat van Sint-Servaas, Maastricht (foto G.Th. Delemarre, Bunnik).

bestaat dat speciale ateliers, bijvoorbeeld in Keulen, zich met vervaardiging in serie van deze bijzondere voorwerpen kunnen hebben beziggehouden.²⁶

De verbinding met goudsmeedkunst is inderdaad opvallend. Een bijzonder fraaie parallel is bijvoorbeeld te vinden in een verguld zilveren bokaal uit de *Domschatz* van Halberstadt (afb. 2). De bokaal, die uit het begin van de veertiende eeuw dateert, fungeert in de kerkschat als reliekhouders met relieken van Karel de Grote. Verondersteld wordt echter dat de oorsprong van het voorwerp heel goed werelds geweest kan zijn en dat het huidige kerkelijke gebruik secundair is. Deze mening is onder andere gebaseerd op het voorkomen van zes gelijke ronde medaillons in reliëf op het deksel. Deze vertonen de ons zo bekende voorstelling van een ridder te paard. De ruiter beweegt zich van links naar rechts binnen een parelrand. Op het schild is het wapen van een adelaar afgebeeld. Ook in dit geval is geweest op de overeenkomst in stijl met een zegelstempel, al bleek, ook nu, het wapenschild zelf niet nader te duiden.²⁷

De techniek, waarbij het reliëf dat op een bestaande ondergrond bevestigd wordt uit verguld tin bestaat, lijkt vooral in Zuid-Europa *en vogue* te zijn geweest. V. Gay in zijn bekende *Glossaire* noemt verschillende voorbeelden van op deze wijze beklede houten kistjes uit de veertiende tot zestiende eeuw.²⁸ De appliques geven uiteenlopende motieven te zien en lijken voor het doel vervaardigd te zijn. Regelmatig komen fabeldieren voor, zoals ook het geval is bij een kistje uit de veertiende eeuw van Franse of Italiaanse makelij dat zich in de kerkschat van de Sint-Servaaskerk te Maastricht bevindt.²⁹ Van dit kistje is het hout verzilverd en vervolgens bekleed met tinnen reliëfs die verguld zijn (afb. 3). Het is het enige voorbeeld dat ons uit Nederland bekend is.

Een mogelijkheid tot interpretatie

Wanneer wij de balans van onze uiteenzettingen opmaken is een eerste constatering dat het niet langer mogelijk is te spreken van een insigne voor onze ruiter uit Wijk bij Duurstede. Veel lijkt erop te wijzen dat het in werkelijkheid om een beslagstukje gaat, een applique. Hoewel jammergenoeg niet meer na te gaan is of er zich wellicht nog sporen van verguldsel op bevinden, lijkt de toepassing als

een 'gouden' versierstuk op een laatmiddeleeuws kistje daarbij het meest aannemelijk. Gezien de aard van de voorstelling met de weergave in de trant van een zegel van een ridder met wapenschild geniet een kistje dat voor het opbergen van 'familiepapieren' in gebruik was, kortom een *Briefladen*, de voorkeur. Onbeslist blijft of hier ook werkelijk van een familiewapen van de gebruiker sprake is. Onmogelijk is het zeker niet, maar daarvoor zou verder speurwerk nodig zijn en bovendien, naar onze mening, een flinke dosis geluk. De ridder van Wijk als bodemvondst versterkt het beeld van een adellijke bewoning zoals die op archeologische gronden op de Heul vastgesteld is voor de periode rond 1300. Hij sluit aan bij enkele vergelijkbare vondsten van elders met deels eenzelfde indicatie. Zo komt uit hetzelfde Kromme Rijngebied een fragment van een fijn uitgewerkt ruitervuurtje van een geharnaste ridder dat duidelijk als beslagstuk toegepast geweest is. Het is van verguld brons, bol opgewerkt aan de voorzijde en hol van achteren, met enkele spijkergaten en een omgebogen nagel die in een ervan is achtergebleven. Deze vondst komt van de wal rond het kas-teelterrein 't Goy in Houten³⁰ en lijkt, los van het verschil in uitvoering, functioneel met onze Wijkse ridder overeen te komen. Moeilijker is dat te zeggen van een vlak bronzen ruitervuurtje dat opgegraven werd te Rotterdam.³¹ Het is zeker als beslag gebruikt, maar de veel grovere uitvoering met ingeritste lijnen, alsmede de merkwaardige vindplaats in een burgerlijk stedelijke context maken het *fragwürdig* of dit ook in een adellijke levenssfeer geplaatst zou kunnen worden. Zo behoudt onze Wijkse ridder vooralsnog zijn exclusieve karakter.

Noten

1. Van Es en Helsing 1994, m.n. de bijdragen 24 tot 27 (p. 226-41).
2. Vondstnummer WbD 67 - 810.
3. De documentatie over de zoektocht naar het voorwerp in 1999 alsmede een exemplaar van het afgietsel uit 1967 bevinden zich bij de auteur.
4. De gegevens betreffende de *circumstantial evidence* zijn mij ter beschikking gesteld door drs J. van Doesburg (ROB) die een publicatie over de laatmiddeleeuwse sporen uit het onderzoek te Wijk bij Duurstede voorbereidt (Van Doesburg, i.v.).
5. Zie de vorige noot.
6. Demay 1880.
7. Demay 1880, resp. p. 114-118, 132-138, 149-154, 145-148, 205-206, 172-175, 168-169, 179-182.

8. Heeringa en Brugmans 1937-1940, *Corpus Sigillorum* nr. 533 - jaar 1285, 537 - 1298, 543 - 1299, 753 - 1290, 753 - 1292, 779 - 1290, 781 - 1294, 783 - 1295, 934 - 1298, 1036 - 1296, 1039 - 1297, 1075 - 1290, 1123 - 1281, 1280 - 1269, 1283 - 1290, 1344 - 1274.
9. Deze vaststelling is natuurlijk enigszins beperkt doordat het *Corpus Sigillorum* (noot 8) met het jaar 1300 eindigt. Anderzijds zijn er al zoveel 'aanlopen' in het materiaal uit de voorafgaande 15 à 20 jaar dat de 'uitloop' na 1300 nooit veel kan zijn geweest. Ook de gegevens bij Demay 1880 wijzen in die richting.
10. Hier zij verwezen naar de belangrijkste moderne overzichtswerken: van Beuningen en Koldeweij 1993, p. 243-246 en Spencer 1998, p. 299-300.
11. Dat dit gebruik inderdaad voorkwam toont een bijzonder fraaie zilveren gesp van omstreeks 1330/1340 gevonden in de bedding van de rivier de Oder. Op de gesp houden een man en een vrouw een wapenschild tussen zich in. Dit wapen, dat net als in ons geval gekeperd is in vijf delen, kon thuisgebracht worden als behorend tot een adellijke familie uit Pommeren (Fritz 1982, p. 231-232 en afb. 325; Kohlhaussen 1955, p. 161).
12. LeRoy 1693, p. 23-30; Chalou 1848, p. 25; DeRaadt 1998-1903, II, p. 15; I, p. 207, 289.
13. De leeuw was afkomstig uit Vlaanderen en de wisseling speelde een rol in de toenmalige strijd tussen de Avesnes en de Dampierres (mededeling professor Michel de Waha, UL Bruxelles). Voor een moderne visie op de ontwikkeling in hoofdlijnen van de Avesnes in Henegouwen zie De Waha en Dugnoille 1997.
14. Het was Yves Metman van de zegelafdeling der Archives de France (Parijs) die mij hier in 1970 opmerkzaam op maakte. Zie bijvoorbeeld het zegel van graaf Ulrich II (1306-1346) zoals afgebeeld bij Heineccius 1719.
15. Gegevens mij beschikbaar gesteld door N. Plomp (Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag). Afbeeldingen van de wapens in Rolland en Rolland 1967.
16. Dekker 1983, p. 395-396.
17. Dekker 1983, p. 500.
18. Collectie wapenbeschrijvingen door R.T. Muschart op het Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, nr. 41c.
19. Gedetailleerde informatie van N. Plomp (als voren).
20. De aartsengelen die ook wel als ridders in wapenrusting weergegeven worden blijven hier buiten beschouwing aangezien zij ook met vleugels zijn toegerust.
21. Men zou kunnen veronderstellen dat zich tussen voor- en achterbenen van het paard iets als delen van een draak bevindt, maar duidelijk en overtuigend is dit niet. Het beeld van 'golvend oppervlak', zoals eerder bij de beschrijving in een voorgaande paragraaf gegeven, is aannemelijker.
22. Oudere insignes zijn wel bekend uit Engeland (Spencer 1998, p. 241: Guilhem / Guilhem-le-Désert) maar deze vertonen een ander karakter.
23. Ik heb mij hier, noodgedwongen, alleen kunnen baseren op de foto's en het afgietsel van het voorwerp.
24. Kohlhaussen 1928 met aanvullingen in Kohlhaussen 1949 en kort in Kohlhaussen 1955, p. 186 vlg. Sinds de eerste publicatie hebben verschillende onderzoekers vergelijkbare kistjes gepresenteerd en doorgaans als 'minnekistje' beschreven, bijvoorbeeld Van Marle 1935; Van Loo 1966/1967; Van Leeuwen 1974.
25. Appuhn 1971; Appuhn 1972.
26. Appuhn 1972, p. 33.
27. Fritz 1982, p. 208 en afb. 178-179.

28. Gay 1967, I, p. 403-404.
 29. Maastricht 1935, p. 427.
 30. Van Tent 1976, p. 69.
 31. Carmiggelt 1997, p. 152.

Literatuur

- Appuhn, H. 1971. *Briefladen aus Niedersachsen und Nordrhein-Westfalen*, Dortmund.
- Appuhn, H. 1972. Briefladen. In: *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 34, p. 31-44. Köln.
- van Beuningen, H.J.E. en A.M. Koldeweij, 1993. *Heilig en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen, Rotterdam Papers* 8. Cothen.
- Carmiggelt, A. 1997. Laat- en postmiddeleeuwse bewoningsporen aan de Hoogstraat te Rotterdam. In: A. Carmiggelt, A.J. Guiran, M.C. van Trierum, *Boorbalans 3; Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*. Rotterdam, p. 139-278.
- Chalon, R. 1848. *Recherches sur les monnaies des comtes de Hainaut*. Bruxelles.
- Dekker, C. 1983. *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. Stichtse historische reeks* 9. Zutphen.
- Demay, G. 1880. *Le costume au moyen age d'après les sceaux*. Paris.
- DeRaadt, J.-Th. 1898-1903. *Sceaux armoriés des Pays Bas et des pays avoisinants (Belgique, Royaume des Pays-Bas, Luxembourg, Allemagne, France). Recueil historique et héraldique*, 4 vol. Bruxelles.
- van Doesburg, J. (i.v.). *Kasteel of moated site? De laatmiddeleeuwse bewoningssporen op De Geer te Wijk bij Duurstede*.
- van Es, W.A. en W.A.M. Helsing, 1994. *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad. 50 v.C. – 900 n.C.* Utrecht/Amersfoort.
- Fritz, J.M. 1982. *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München.
- Gay, V., H. Stein en M. Aubert, 1887-1928. *Glossaire du Moyen Age et de la Renaissance*, I-II (repr.: Neudeln 1967). Paris.
- Heeringa, K. en H. Brugmans, 1937-1940. *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandse zegels tot 1300* (1 dl tekst, 2 dln platen en zegels). 's-Gravenhage.
- Heineccius, J.M. 1719. (*Syntagma historicum*) *De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis*. Frankfurt/Leipzig.
- Kohlhaussen, H. 1928. *Minnekästchen im Mittelalter*. Berlin.
- Kohlhaussen, H. 1949. Unveröffentlichte frühe Schmuck- und Minnekästchen. In: *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 3, p. 1-14.
- Kohlhaussen, H. 1955. *Geschichte des deutschen Kunsthandwerks, Deutsche Kunstgeschichte*, Bd. V. München.
- van Leeuwen, E. 1974. Een archief- of reliekenkistje. In: *Spiegel Historiae* 9, p. 500-501.
- LeRoy, J. 1693. *Chronicon Balduini Avennensis. Toparchae Bellimontis sive Historiae Genealogica Comitum Hannoniae etc.* Antverpia.
- van Loo, J. 1966-67. Een minnekist uit Catalonië. In: *Antiek* 1, VIII, p. 21-25.
- Maastricht 1935. *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. Geïllustreerde beschrijving. Eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht* (Derde aflevering). 's-Gravenhage.
- van Marle, R. 1935. Zwei italienische Minnekästchen des 14. Jahrhunderts. In: *Pantheon, Monatsschrift für Freunde und Sammler der Kunst*, Bd. 15, p. 171-173.
- Rolland, V. en H.V. Rolland, 1967. *V. and H.V. Rolland's Illustrations to the Armorial general by J.B. Rietstap* (in deze vorm herdrukt naar de uitg.: Paris, 1903-1926), 6 dln in 3 bd. London.
- Spencer, B. 1998. *Pilgrim souvenirs and secular badges. Medieval Finds from Excavations in London* 7. London.
- van Tent, W.J. 1976. Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1970-1971. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 49, p. 59-74.
- de Waha, M. en J. Dugnoille 1997. Le Hainaut au Moyen Age. In: C. Billen, X. Canonne en J.-M. Duvosquel (réd.), *Hainaut - Mille Ans - L'avenir*, s.l., p. 25-51.

Summary

The knight of Wijk
 A miniature pewter knight on horseback dating from around 1300

A small pewter figure of a knight on horseman found in archaeological diggings at Wijk bij Duurstede (province of Utrecht) was long thought to be a badge. The representation of the knight seems to have been derived from a seal and dates the object in 1300 or thereabouts. As a badge, however, it is not consistent with the religious domain of pilgrims' badges, nor with that of profane brooches. There are however strong indications that it was an applique, a decorative fitting on special wooden caskets of the late Middle Ages. In view of the precise rendering given to the coat of arms, the casket could have been a *Briefladen*, a repository for important family documents. However, it has not been possible to identify the arms with those of a specific family. The find-spot is another indication of the category to which the object may be assigned: it was found near the site of a house which, in view of other evidence there, suggests a noble way of life. A few parallel archaeological finds from elsewhere - fittings in the form of knights - seem to confirm the character of the object, which however is as yet unique.